

Bosna – zemlja kontrasta

Bosna i Hercegovina je na svome tlu, u svojoj "geografiji", udomila Bosnu i Hercegovinu kao: a) prostor/zemlju, b) povijest, c) društvo, d) državu, e) zajednicu, f) duhovnost. Iako ništa od ovog pobrojanog bosanskog *nije bilo vijekovima stalno i konstantno*, mi smo svemu tom bosanskom često laskali i laskamo, tepali smo i tepamo kao što se čini dragom roditelju ili milom čedu. I s pravom činimo to i danas.

Na stotine je pisaca i historičara, isihasta, franjevac i sufija, iz različitih epoha i razdoblja, koji se pomalaju iznutar svojih divergentnih svjetonazora i vjera, i koji ovu zemlju Bosnu *vole*. Ljube je i onda kad je sebično prisvajaju samo za sebe. Čak i tad je vole kad na nju gledaju kao na plijen.

Teško je pisati o Bosni, a da joj se ne udvara. Naročito se to čini(lo) u periodima bosanskoga mira (zapravo dužih i *vedrih primirja* između strašnih ratova!), kad se bosanski čovjek počne kajati, iako to on čini posve rijetko. Tad on iznova, u stanjima povišene spoznaje da se prošlost ne može popraviti niti nade prošlosti ostvariti, počne shvatati da je Bosna zemlja u kojoj je nasuprotna različitost *osnova*, a privlačeca sličnost *potka* njenoga platna. Ma koliko često bila, u slučaju Bosne, potka slabija od osnove. Eto, to permanentno dovršavanje *tkanja od proturječja*, to jeste pravo bivanje i takvo jeste pretežno trajanje Bosne.

Geografija Bosne (zemlja smokve i masline, zemlja junjskih snjegova)

Kao da su raznolikosti geografije Bosne, njena tla u svojoj raještenosti planina i kraških polja, u rasprostrtosti posavskih i sprečanskih ravnica, u najvećem obimu oblikovali Bosnu kao povijest i društvo, kao državu i zajednicu, kao mnoštvo duhovnosti koje se odbijaju i privlače. Ima makar zrno istine kad ovdje ustvrdimo da je geografija Bosne kao uglavnom planinske, brdovite, "unutrašnje zemlje" odredila da sve u Bosni jeste/bude gotovo uvijek *skupa*, a da često nije *zajedno*. Da bude vidljivo izvana, ali i skriveno, samozatajno i posve svoje iznutra.

To *biti uvijek skupa*, a često ne *biti zajedno* opstalo je u brdovitoj kontinentalnoj Bosni, preživjelo je gotovo 1.000 godina. Jer, ta zemlja je (bila) utočište. Tako Noel Malcolm kaže: "Brdovita područja obično su služila kao utočište ljudima koji bi u ravnici inače bili istrijebljeni ili prognani. Treba se samo sjetiti kako su preživjeli Baski u Pireneji-ma..."¹ Na Bosnu kao "unutarnju zemlju" (*Terra interior*) u koju se *ulazi* ukazao je i Ivan Lovrenović.² Bosnu su mnogi opisali i kao zemlju u prošlosti "prilično izdvojenu od ostalih,"³ na primjer tako je Bosna ovdje stanovala u XIII. stoljeću. Također, napisane su i mnoge stranice o "udaljenosti Bosne"⁴ u nekim povijesnim periodima.

Sve to, ta "unutarnost Bosne", njena "izdvojenost" od drugih, njena "udaljenost" – učinili su da se Bosna u Srednjem vijeku preobrazila iz *prostora* u *zemlju*, i da se, potom, zatrajno iz te *zemlje* formira kao *državni okvir* koji svoje postojanje ima zahvaliti i svojoj geografiji. "Teško je domoći se Bosne zbog nepristupačnosti njena terena, a kad se jednom i osvoji, sumnjiva je bila vrijednost tog posjedovanja zbog neposlušnosti zemljoradničke vlastele."⁵

Geografija Bosne i Hercegovine očituje se u obiljima prirodnog prisustva i darivanja, raspoređenih kako u kontrastu, tako i u an-

sambličnom i sintetskom postavu. Bosna je na jednom kraju zemlja smokava i maslina, a na drugom često joj se dogode junjski snjegovi i *predljetnje mećave* na visokim planinama!

Svakome je zamjetan kontrast između opaljenih kraških polja u Hercegovini (za ljetnjih mjeseci gotovo da im krajolici nalikuju malim saharskim pustinjama i azijskim pustarama), s jedne strane, i plodnih polja i obilja zelenila u Posavini, u dolini Spreče, u mnoštvu krajolika oko Une, s druge strane. Nije neobično kad se takvi kontrasti nađu u zemljama koje površinom nadmašuju Bosnu sedam puta. Ali, kad ovaj kontrast uokriljuje zemlja kakva je Bosna – tad se ta neobičnost vidi kao dar, kao čudo.

Uz taj dar idu i mnogi podioci raznolikosti u *flori* i *fauni*. Primorska i priobalna Bosna i Hercegovina je "zemlja maslinove grane", zemlja "smokvinih stabala". Kao da je Bosna u ove dvije floralne karakteristike jedan biblijsko-kur'anski siže Sinajske gore.

Geografija Bosne znamenita je i u činjenici *slivovnog rasporeda* njenih rijeka. Rijeke Bosne razdjeljuju se u dva sliva sa *bosanskog lica*, iako neravnomjerno. Na primjer, izvori Bosne i Neretve geografski su blizu, ali im je sudbina odredila *nasuprotna razvođa* – Neretva teče prema Jadranskom, Bosna prema Crnome moru! Pa i tokovi tih dviju rijeka snažno nam govore o *razdrtosti Bosne* na svome jedinstvenom tlu, o proturječju njene cjeline. Kao da se u njenoj raskopčanosti začine početak *račvanja te životodavne raznolikosti*.

K tome, upravo su rijeke Bosne uveliko oblikovale Bosnu kao prostor/zemlju. Jer, dvije *slavne vode*, Drina na istoku i Sava na sjeveru, sa planinama Dinare na zapadu, *satvorile* su i *zatvorile* Bosnu u njenom aspektu unutarnje zemlje, omeđuju je kao *zemlju koja nadživljava svoju povijest i narode*, svoje društvo, svoje državne ustroje. Uz rijeke Drinu i Savu, rijeka Bosna posvjedočuje se sama kao *vrla aorta* zemlje Bosne. Zemlja koja ima tako veliki dio svoje granice na velikim rijekama – i sama mora biti bogata i izdašna vodom. Kako kaže jedan pjesnik Bosanac: "Bosna, to je jedna dobra zemlja. Kad plače klobučaju kiseljaci. Sagni se i pij, niko se ne ljuti."⁶ K tome, Bosna i Hercegovina ima i svoju slavnu ponornicu, Trebišnjicu, ona nekoliko puta pohodi utrobu ove zemlje, pa izranja, da ohladi njene nutarnje (ras)topline.

Ali, nisu se darovi i obilja vode u Bosni ponudili i uobličili samo kao rijeke i potoci. Oblička vode u Bosni posvjedočuju svoje prisustvo u obilju kiše, snijega, magle, rose, mraza,inja... U Bosni su prave riznice vode, nad tom zemljom "voda je kiša, voda je rijeka,

voda je more, voda je rosa, voda je sočica i led, voda je svježina, voda je para..."⁷ U Bosni su i duboki snjegovi – obilje njene vode.

Sve to u svojoj mnogostrukosti dariva Bosnu, sve je to uzgobljeno u kontrast vode koji se, opet, razvidno pomalja spram kontrasta dugotrajnih suša i privremenih jenjavanja vodenih tokova i kiša – da ih se užele usta ljudi i životinja, i upijajuće pore biljaka. Tako vidimo: svojom geografijom, klimom, smjenom godišnjih doba – Bosna je zemlja kontrasta.

Te kontraste i održava proturječna cjelina Bosne. Svaki udžbenik bosanske geografije kaže kratko – Bosna, to je kontinentalna zemlja! Topla ljeta! Oštre zime! One planine Bosne koje radosno ozelene s kraja aprila i u maju, te se planine uskoro presvuku u žutu i, potom, smeđu pesimističnu i sjetnu boju krajem novembra i u dane decembra.

I u svojoj meteorologiji Bosna je jedna neprestana mijena i smjena: snijega i kiše, studenih zima i vrelih ljeta, smjena smrznutih krajolika i slatkog cvijeća po njima. Znameniti putnici kroz Bosnu uočili su ove "nemirne krajolike". Evlija Čelebi, putnik našom zemljom iz XVII. stoljeća, ostavio je nenadmašne opise Bosne. I sam kaže da je kraj rijeke Plive sjedio i uživao.

Eto, sjediti u onim zelenilom obraslim hladnjacima, koji se nalaze ispred ovih mlinova i promatrati tok kao more velike rijeke Plive, koja znanjem i moći Božijom protiče iznad glave, promatrati njeno rušenje niz stijene tako je zanimljiv i jedinstven [prizor] da se čovjek mora diviti svemoćnom stvoritelju i ostati zapanjen i zadivljen. Onaj koji promatra tok ove rijeke u podne ostaje začaran. Suncem obasjana rijeka Pliva, koja zasja kao nedžefski kamen, i bacanje mnogih velikih i malih riba jedne za drugom kao munje, krasan je i čudan prizor!⁸

S. Bujon, francuski putnik sredinom XIX. stoljeća, pisao je o "divnim raženim i kukuruznim poljima" Bosne, svjedočio je o svojim putovanjima "čas kroz pitome i vedre predjele, lijepe doline, majure i obronke, čas kroz divlje planine, divljije od jučerašnjih".⁹ Bujon nam ovdje tako jasno govori o reljefnim kontrastima Bosne.

Bosanska povijest (u nadi da zemljom postane jedno, da poviješću bude sjedinjeno)

Ni povijest Bosne i Hercegovine nije bez kontrasta: jedinstva i oštarih razlika. Ono što je u jednoj kalendarskoj godini u Bosni smjena oštre zime i vrela ljeta, u povijesnim vremenima Bosne to je smjena velikih perioda nad ovom zemljom i državom. Bosna je posvjedočila srednjovjekovne osvite vremena na svojim stećcima, potom osmanski vakat, austrougarsko doba evropljanske nade, dvije jugoslavenske epohe, savremeno nezavisno uspravljanje... Spomenuti veliki periodi povijesti bili su nad Bosnom, ali i u Bosni. Neke narode i ljude ove zemlje ti su periodi dublje, unutarnje i duhovno oslovili, nad nekima su samoizvanjski *pregrmjeli* kao strašna nesreća.

Da je Bosna zemlja kontrasta pokazuje i njena religijska trusnost u Srednjem vijeku, njen djelomičan od(a)ziv islamu za vrijeme osmanskog vakt, njeno nacionalno kontrastiranje i razučivanje za vrijeme Austro-Ugarske imperije, muk nekih njenih ljudi u svojoj *narodnosnoj neopredijeljenosti* za vrijeme jugoslavenske epohe.

Veliki povijesni periodi Bosne, ona izvanjska stoljeća i desetljeća ove zemlje u doba velikih država, carstava i imperija, u svojim su oštrim kontrastima nadilaženi duhovnim i tihim nutarnjim, širenjem kršćanstva (katoličanstva, kasnije i pravoslavlja), potom širenjem islama i dolaskom dijasporalnog i *izbjegličkog judaizma*. Širenja, ali i *nametanja* i *nadmetanja* raznolikih vjera u Bosni, zapravo su samo podebljavala raznolikost *potku Bosne* u nekoj tajnovitoj os-

novi Bosne. Sve ove vjere kojima se bosanski čovjek stanovnik ili čovjek naseljenik odaz(i)vao u odvojenoj nabožnoj radosti, u zasebnoj utjehi ili u mucu (ne tako različitoj od muke drugih mu susjeda!) zakorjenjivale su se u svome veoma prepoznatljivom abrahamovskom/ibrahimovskom stablu u Bosni.

Dakako, te sve vjere i religije imale su priliku da nadiđu i, možda, otupe oštre rubove bosanske povijesti. Ali, taman kad se pomisli da je stanovnike Bosne davni patrijarh i praotac Abraham/Ibrahim opomenuo *na zajednički iskon*, ubrzo postanemo svjesni da se u Bosni te četiri jerusalemsko-mekanske vriježe – iz zametka Abrahamove/Ibrahimove vjere – oporo tumače vrtložnim naglašavanjem međusobnih razlika, isticanjem "litica", ukazivanjem na "ponore" ili na visove gorostasnih planina koje se gube u magli.

Eto zato je često u Bosni (bio) sumnjiv svako onaj ko među ovdašnjim vjerama: islamu, katoličanstvu, pravoslavlju i judaizmu, ukazuje na veliki broj možebitnih sličnosti. Usprkos snažnoj abrahamovskoj/ibrahimovskoj tradiciji u Bosni, o toj tradiciji ovdje nije nađen konsenzus *dobrodošle sličnosti*, već naglašene različnosti. Tako vjere i religije u Bosni često jesu pobožnost, ali i inat. Duhovnost, ali i prkos. Prozor prema drugima, ali i debeli zid od/spram njih. To je zato jer se bosanski čovjek nije na jednak način odaz(i)vao Bogu. Ali, to je tako zato što se mnogo toga od povijesti Bosne često oblikovalo krišom, u nekoj regionalnoj ili *krajinskoj nutrini* njenih dijelova. Ili, kako kaže Nada Klaić (u unekoliko drukčijem kontekstu): Bosna, to jeste skup(ina) "bosanskih zemalja".¹⁰

Muhamed Hadžijahić često govori o mnoštvu "bosanskih zemalja". On kaže: "Usora je bila jedna od 'zemalja' koja se rano povezala s eponimnom Bosnom."¹¹ Hadžijahić još dodaje: "... župe Drina i Zagorje na jugoistočnoj periferiji Bosne... [su] teritorijalne tekovine Bosne."¹² Prema Hadžijahiću, župa Rama se potkraj XII. stoljeća "izjednačavala s Bosnom".¹³ Domalo dalje, govoreći o župi Neretvi, on kaže: "Ušla je [Neretva] u okvir Bosne najkasnije sredinom XI. stoljeća."¹⁴ Isti autor, također, govori o "ranog integraciji zahumskog područja i Bosne".¹⁵

Eto tako su krajevi: Drina, Usora, Soli, Neretva, Zagorje, Rama, Donji Kraj(ev)i... sve sama područja "bosanskih zemalja", kako bi u *množini* kazala Nada Klaić. Mi bismo rekli: Sve su to bosanska *teritorijalna tkanja*, razdrtosti, suprotstavljenosti. A, opet, tu je i nekakvo *tkanje spojenosti*, jer "bosanske zemlje" nemaju drugdje kud otići iz Bosne.

Budući cjelina od dijelova koji se u svojoj povijesti, društvu, duhovnosti... gibaju u skladu sa svojim zamišljenim osovina i stranama svijeta, kao i na volju raznolikih pravaca u molitvama, Bosna je mozaik i mnogih duhovnih kontrasta koji se dodiruju ili se na svojim sastavnim rubovima varniče. To je ta mnogolika povijesna i iznutarnja naporednost Bosne: da zemljom postaje *jedno*, a poviješću *sjedinjavano*, da se stalno dovršava i zgotovljava iako nikad do-

kraja, nikad svima na radost i zadovoljstvo. Povijesna naporednost Bosne hoće da društvom bude raznolika, ali da se baš tim razlikama prepoznaje u naličnim bosanskim duhovnim tonaliteta.¹⁶

Susretanja u Bosni – različita društva, raznolika pripadanja

Bosna je zemlja različitih pripadanja. Sve od kada Bosnu spominju kao prostor, zemlju, kao državnu, političku, geografsku... cjelinu koja pulsira, sve od tada Bosna nije zemlja jedne vjere, nije zemlja samo jednih vjernika! Bolje reći, ni na svojim počecima Bosna većinski nije bila zemlja jedne vjere. Ni u čemu Bosna nije toliko divergentna u svojoj cjelini koliko u svojim religijskim razlikama, duhovnim rubovima i oštrinama.

S jedne strane, ljudsko stablo Bosne, narodnosno stablo njenih stanovnika (narodā) – jedno je. Na pitanje: “Ko su stanovnici Bosne?” – Noel Malcolm odgovara: “Jedino razborito što bi se moglo kazati o etničkom identitetu Bosanaca [i Hercegovaca] jest ovo: oni su bili Slaveni koji su prebivali u Bosni.”¹⁷

U tom dugotrajnom srednjovjekovnom i osmanskome prebivanju Bosna se duhovno granala. Nisu izbori pripadništava prestali postojati ni kasnije, za vrijeme Austro-Ugarske i jugoslavenskih aranžmana. Treba polaziti od pretpostavke da su se divergentna duhovna pripadanja kod *običnih ljudi* u Bosni razvijala u samosti, u miru. Na dulje vremenske staze, nikad preko noći.

Također, u živote *običnih ljudi* u Bosni religije su ušle slobodno. Ni kršćanstvo (katoličanstvo i pravoslavlje), ni islam, nisu mogli pridobiti običnog čovjeka bez slobode. Da je bilo tako potvrđuje (i danas) vjerska i religijska mješovitost *obične Bosne*. I danas (usprkos strašnih agresija i ratova) vidi se pripadanje zemlji Bosni kroz jasni govor istih imena koje nose njihove izvori, gajevi, brijegovi. Na primjer, stoljećima su muslimani *muslimanskih* Brajkovića i katolici *katoličkih* Brajkovića (kod Travnika) *istim imenima* nazivali svoja vrela, izvore, njihove. Nije drukčije ni sa katoličkom Gučom Gorom i muslimanskim Krpeljčićima.¹⁸

Diljem Bosne i Hercegovine u velikoj pretežnosti zatičemo ovaj fenomen jednakog lokalnog nominiranja izvora, njihova, pašnjaka, brijegova, bez obzira na religijsku denominaciju vlasnika. U velikoj pretežnosti to vidimo i ondje gdje su zajedno i u susjedstvu pravoslavna i muslimanska, ili pravoslavna i katolička sela.¹⁹ Bosna je tu, u ravni *čovjeka svakodnevice*, ostala draga zemlja, nepodijeljena gruda.²⁰ Tu nije sporno *pripadanje zemlji*. Kao da ljudi s društvene ljestvice na kojoj se prepoznaju seljaci, sirotinja, puk... proosjećaju jednu blisku zemlju Bosnu i srođenost s njom, i to čine s manje divergentnih pristupa.

Ali, Bosna je u toj svojoj društvenoj zamršenosti otporna na bilo koju strogu unisonost. K tome, jednako tako opire se i svome nestanku. Zašto je to tako? Odgovora može biti mnogo, jer kad god se radi o Bosni treba znati da se ona ne može obuhvatiti jednim

pitanjem, a ni jednim odgovorom. Dakle, 1.000 godina Bosna se opire svakoj unisonosti, ali jednako tako i svome nestanku, možda zato što je ona zaseban dio *izrazitog Balkana*, njegova najjisturenija strana smjerom na zapad.²¹ Od Drine, pa dalje ka rijeci Marici, još je nekoliko “ponovljenih” Bosni, iako na drukčiji način. Narezati Balkan u Bosni uvijek je bilo strašno, tragično, potresno. Uvijek dolazi do manjeg ili većeg “narezivanja” Evrope.

Recimo na kraju ovog eseja da su mirni periodi Bosne razlijevali bosanska društva (katoličko, pravoslavno, muslimansko, sekularno...) jedna među druga, udijevali ih jedna u druga. U periodima mira *nerv bosanske razlike* stvorene u tišini i samozatajnosti opet se ohrabri, pa se obnovi, razraste i uspravi. Ratovi su u Bosni uvijek negirali upravo tu *tišu razliku*, zato što su nametali suprotnosti. Sam rat po sebi je jedna suprotnost svemu što se realizira u životu.

Možda ova izvanjska i unutarnja zamršenost Bosne više nije uzor nikome u velikim megadržavnim projektima i alijansama moći, možda se tu zemlju još ponegdje može označiti kao “divlju”,²² možda je u njoj *previše* toga što pripada “drugome” pored čega treba proći tiho, možda je Bosna još uvijek zemlja raznoraznih *nepotrebni obzira* spram susjeda, komšije, čovjeka drukčije vjere. Možda je sve to tako. Ali, šta je alternativa u ovom savremenom svijetu koji svakim danom postaje sve raznolikiji?

Bilješke:

¹ Malcolm Noel, *Povijest Bosne*, izd. Erasmus Gilda, Novi Liber, Dani, Zagreb/Sarajevo, 1995., str. 3.

² Ivan Lovrenović, *Unutarnja zemlja, kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*, Durieux, Zagreb, 1998.

³ Usp. Noel Malcolm, isto, str. 22.

⁴ Usp. Noel Malcolm, isto, str. 22.

⁵ Noel Malcolm, isto, str. 19.

⁶ Početni stih iz pjesme *Bosna* Nedžada Ibrišimovića.

⁷ Usp. Enes Karić, *Slovo o vodi*, objavljeno u: *Eseji od Bosne*, izd. Sejtarija, Sarajevo, 1999., str. 168.

⁸ Evlija Čelebi, *Putopis (odlomci o jugoslavenskim zemljama)*, preveo s turskog Hazim Šabanović, izd. Svjetlost, Sarajevo, 1967.

⁹ Navedeno prema Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836 – 1878)*, izd. “Veselin Masleša”, Sarajevo, 1981., str. 99-100.

¹⁰ Usp. Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, izd. Eminex, Zagreb, 1994., str. 131.

¹¹ Usp. Muhamed Hadžijahić, *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, izd. BZK “Preporod”, Sarajevo, 2004., str. 131.

¹² Hadžijahić, isto, str. 133.

¹³ Hadžijahić, isto, str. 139.

¹⁴ Hadžijahić, isto, str. 140.

¹⁵ Hadžijahić, isto, str. 142.

¹⁶ Ali, ni muslimani Balkana (stupanjem u islam) nisu pobrisali svoje međusobne razlike u odnosu na druge muslimane. O ovome vidjeti izvanredno djelo: Poulton, Hugh and Suha Taji-Faruki (urednici), *Muslim Identity and the Balkan State*, London: Hurst, 1997.

¹⁷ Noel Malcolm, isto, str. 16.

¹⁸ U svojoj izvanrednoj antropološkoj studiji o bosanskim muslimanima, koju je autorica Tone Bringa uradila u okolini Kiseljaka i Fojnice, nigdje se ne spominje da katolici i muslimani različito nazivaju svoje izvore, rijeke, njihove... Usp. Bringa, Tone, *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*, Princeton NJ: Princeton University Press, 1995.

¹⁹ Dakako, vjere su im različite, unekoliko su im drukčiji pogledi nade i ufanja u nebo vjerskog obodrenja, često su im groblja zasebno. Ali, kako god jedan dio života pulsira u posebnosti, u intimi, tako je i jedan drugi dio života ostao u zajeništvu.

²⁰ Dakako, nacionalnim i vjerskim elitama je bilo svojstveno da preimenuju gradove, ulice, itd.

²¹ Maria Todorova je u svojoj knjizi *Imagining the Balkans* (izd. Oxford University Press, New York, 1997.) pokazala, na jedan uspješan način, da je udes Balkana kako u tome što ga definiraju sa strane, tako i u nemanju svoga vlastitog pogleda na sebe, ili samoodređenja. Ovome dodajemo da je u tome možda i neka rijetka i posve neznačajna sreća regiona zvanog Balkan. Njegova raznolikost još uvijek izmiče bilo kojim teorijama “poravnanja” i unisonosti.

²² Božidar Jezernik u svojoj knjizi “Divlja Evropa” (*Wild Europe*) sa izvanrednim sarkazmom opisuje predrasude “pravog Zapada” o Balkanu. Gotovo je jednak broj predrasuda prema muslimanima i nemuslimanima. Sve su to Balkanci. Vidi: Božidar Jezernik, *Wild Europe, The Balkans in the Gaze of Western Travellers*, izd. Saqi, London, 2004. □